

ЖИТОМИРСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ ІВАНА ФРАНКА
СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНИЙ ФАКУЛЬТЕТ
КАФЕДРА СОЦІАЛЬНОЇ ТА ПРАКТИЧНОЇ ПСИХОЛОГІЇ

Психологічні особливості міжособистісних конфліктів у студентському середовищі та шляхи їх профілактики

Дипломна робота з психології
(освітньо-кваліфікаційний рівень
«Магістр»)

студентки 6 курсу 62 групи
галузі знань:

0301 Соціально-політичні науки
спеціальності:

8.03010201 Психологія

Лагути Алли Валентинівни

Керівник:

кандидат психологічних наук,
доцент кафедри ***Т.Ю. Кулаковський***

Рецензент:

кандидат психологічних наук, доцент,
завідувачка кафедри психології
Житомирського ОППО ***І.І. Бойко***

м. Житомир – 2014 рік

Допущено до захисту
протокол засідання кафедри соціальної та практичної психології
№ _____ від «__» _____ 2014 року

Оцінка:

Національна
шкала:

Кількість
балів:

ECTS:

Члени комісії:

(підпис)

Каліна Н.Ф.
(прізвище та ініціали)

(підпис)

Хазратова Н.В.
(прізвище та ініціали)

(підпис)

Портницька Н.Ф.
(прізвище та ініціали)

(підпис)

Тичина І.М.
(прізвище та ініціали)

(підпис)

Загурська І.С.
(прізвище та ініціали)

(підпис)

Кирильчук І.В.
(прізвище та ініціали)

ЗМІСТ	
ВСТУП.....	5
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ПІДХОДИ ДО ПРОБЛЕМИ МІЖСОБИСТІСНИХ КОНФЛІКТІВ В СТУДЕНТСЬКОМУ СЕРЕДОВИЩІ.....	10
1.1. Аналіз сучасних психологічних концепцій міжособистісних конфліктів.....	10
1.2. Юнацький вік як вік підвищеної конфліктності в поведінці.....	16
1.3. Причини міжособистісних конфліктів.....	23
1.4. Шляхи профілактики міжособистісних конфліктів серед юнаків та дівчат (студентів коледжу).....	30
1.5. Охорона праці та безпека у надзвичайних ситуація.....	38
ВИСНОВКИ ДО РОЗДІЛУ 1.....	39
РОЗДІЛ 2. ДОСЛІДЖЕННЯ КОНФЛІКТНОСТІ ОСОБИСТОСТІ ЯК ПЕРЕДУМОВА ПОПЕРЕДЖЕННЯ МІЖСОБИСТІСНИХ КОНФЛІКТІВ У СТУДЕНТСЬКОМУ СЕРЕДОВИЩІ.....	42
2.1. Методологічне забезпечення дослідження психологічних чинників міжособистісних конфліктів серед юнаків та дівчат (студентів коледжу).....	42
2.2. Діагностика рівнів конфліктності , агресивності особистості в юнацькому віці та визначення основних стилів реагування в конфлікті...49	
2.2.1. Діагностика за методикою Q-сортування В. Стефансон.....	49
2.2.2. Діагностика реагування особи в конфлікті за методикою К.Томаса.....	52
2.2.3. Діагностика агресивності за методикою А. Басса – А. Даркі.....	56
2.2.4. Діагностика за методикою «Особистісна агресивність та конфліктність», розроблена Є.П.Ільїним та П.А.Ковальовим.....	60
ВИСНОВКИ ДО РОЗДІЛУ 2.....	65

РОЗДІЛ 3. ШЛЯХИ ПСИХОКОРЕКЦІЙНОЇ РОБОТИ З КОНФЛІКТНІСТЮ ОСОБИСТОСТІ У ЮНАЦЬКОМУ ВІЦІ.....	3 68
3.1. Психокорекційні заходи з попередження міжособистісних конфліктів між юнаками і дівчатами (студентами коледжу).....	68
3.2. Вплив психокорекційної роботи на зниження конфліктності особистості студентів	80
ВИСНОВКИ ДО РОЗДІЛУ 3.....	88
ЗАГАЛЬНІ ВИСНОВКИ.....	91
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	95
ДОДАТКИ.....	103

ВСТУП

Актуальність дослідження. Зростання напруженості у сучасному суспільстві обумовлює збільшення різноманітних конфліктів та необхідність їх всебічного вивчення з метою нівелювання негативних наслідків та якнайповнішого використання закладених у них позитивних можливостей для розвитку особистості. Знання чинників, які обумовлюють виникнення міжособистісних конфліктів, дозволяє розробити комплекс методів, спрямованих на їх профілактику та формування навичок успішного вирішення. Така робота дозволяє не лише допомогти особистості одержати знання про ефективні способи розв'язання конфліктів, але і надає їй інформацію про основні психологічні особливості, які зумовлюють виникнення міжособистісних конфліктів, про можливості саморегуляції у складних життєвих ситуаціях, здійснює цілеспрямований вплив на особистість з метою гармонізації її психічного та соціального життя.

Проблема конфліктів завжди приваблювала дослідників і розроблялася представниками різних психологічних напрямків як у зарубіжній, так і у вітчизняній психології. Зокрема, у зарубіжній психології найбільш цікавими є розробки представників різних наукових підходів: психоаналітичного (З. Фрейд, К. Юнг та А. Адлер); соціотропного (У. Мак-Даугалл, С. Сігеле); етологічного К. Лоренц, Н. Тінберген); теорії групової динаміки (К. Левін, Д. Креч); фрустраційно-агресивного (Д. Доллард, Н. Міллер); поведінкового (А. Басс, А. Бандура); соціометричного (Дж. Морено, Г. Гурвіч); інтеракціоністського (Т. Шибутані, Д. Шпігель). Завдяки цим роботам у психологічній науці було започатковано систематичне вивчення конфлікту як самостійного соціально-психологічного феномену. У середині ХХ століття перед дослідниками постала проблема не лише розробки теоретичних підходів до різноманітних конфліктів, а і визначення шляхів та способів їх

попередження і подолання. Це обумовило появу таких напрямків дослідження як мотиваційний (М. Дойч, С. Шикман), теорії організаційних систем (Р. Блейк, К. Томас) та теорії і практики переговорного процесу (Р. Фішер, Д. Прюїтт).

Натомість у вітчизняній – радянській, а пізніше і українській психології, – проблема конфлікту не знайшла свого достатнього відображення, хоча і проводилися окремі дослідження з даної тематики. Зокрема, вивчалися конфлікти у ділових стосунках, сімейні конфлікти, конфлікти у педагогічному процесі. Серед радянських та російських досліджень з проблематики конфліктів варто відзначити праці В.С. Агеєва, О.Я. Анцупова, С.В. Баклановського, Ф.М. Бородкіна, Л.С. Виготського, Н.Ф. Вишнякової, Н.В. Грішиної, Е.І. Кіршбаум, М.М. Коряк, А.А. Леонтьєва, М.М. Обозова, В.Б. Ольшанського, А.В. Петровського, Л.А. Петровської, Т.А. Полозової, О.І. Шипілова.

В Україні проблему конфліктів успішно розробляють І.С. Булах, О.В. Винославська, О.В. Волянська, А.М. Гірник, Л.В. Долинська, Г.В. Ложкін, І.В. Кошова, Н.Ф. Коротенька, В.М. Кушнірюк, М.І. Пірен, Н.І. Пов'якель. Міжособистісні конфлікти у студентському середовищі стали предметом досліджень К.М. Лисенко-Гелемб'юк, Н.О. Макаруч, Л.П. Матяш-Заяц.

Незважаючи на те, що ще у підлітковому періоді формуються основні комунікативні уміння, в юнацькому віці перед особистістю постають нові завдання, які й обумовлюють необхідність удосконалення вже сформованих умінь. Нова соціальна ситуація розвитку особистості у юнацькому віці обумовлює зміни у індивідуальних особливостях особистості, внаслідок чого відбувається загострення міжособистісних стосунків. І хоча школа та інші навчальні заклади намагаються дати юнакам та дівчатам знання, необхідні для подальшого життя та здобуття професії, юнаки часто залишаються наодинці з проблемами, які виникають у них при взаємодії з батьками, викладачами та однолітками. Однак

проблема впливу різноманітних чинників на виникнення, протікання та розв'язання конфліктів у юнацькому віці, а особливо серед студентів, залишилась поза увагою дослідників.

Таким чином, враховуючи соціальну значущість проблеми та недостатність наукових розробок, присвячених вивченню причин міжособистісних конфліктів у юнацькому віці, було визначено тему даної роботи: «Психологічні особливості міжособистісних конфліктів у студентському середовищі та шляхи їх профілактики.»

Об'єкт дослідження – міжособистісні конфлікти.

Предмет дослідження – міжособистісні конфлікти в студентському середовищі та профілактичні дії щодо їх попередження.

Мета дослідження полягала у виявленні та експериментальному вивченні психологічних чинників виникнення міжособистісних конфліктів серед студентів, а також розробці та апробації психокорекційної програми щодо запобігання виникненню міжособистісних конфліктів та формування конфліктної компетентності особистості.

В основу нашого дослідження було покладено **припущення** про те, що вирішення міжособистісних конфліктів у студентському середовищі забезпечується комплексним дослідженням особистісних якостей та коригуючим впливом на самооцінку юнаків та дівчат, рівень їхньої тривожності і типові непродуктивні форми агресивних реакцій.

Мета та гіпотеза дослідження обумовили постановку таких **завдань дослідження**:

1. Вивчити теоретичні підходи до проблеми міжособистісних конфліктів.
2. Дослідити основні психологічні чинники виникнення міжособистісних конфліктів серед юнаків та дівчат (студентів коледжу).
3. Встановити міру зв'язку між конфліктністю особистості студентів та рівнем їх позитивної та негативної агресивності методами математичної статистики.

4. Розробити та апробувати психокорекційну програму щодо запобігання виникнення міжособистісних конфліктів серед юнаків та дівчат (студентів коледжу) та перевірити ефективність застосування такої програми.

Наукова новизна. На матеріалі вивчення стосунків між студентами молодших курсів коледжу та індивідуальних особливостей юнаків та дівчат уточнено вплив психологічних чинників на виникнення та розгортання міжособистісних конфліктів.

Практичне значення. Отримані в результаті виконання дипломної роботи дані щодо психологічних чинників виникнення міжособистісних конфліктів в студентському середовищі та розроблена психокорекційна програма дозволять налагодити систему виховної та профілактичної роботи зі студентами щодо попередження конфліктів між ними.

Методи дослідження. Завдання дослідження було реалізовано шляхом застосування системи теоретичних та емпіричних методів. Серед них: теоретичний аналіз та систематизація наукових даних з проблеми; спостереження, спрямоване на виявлення особливостей протікання міжособистісних конфліктів; анкетування. Було застосовано ряд конкретних методик (методика Q-сортування В. Стефансона, тест визначення реагування особи в конфлікті К. Томаса, методика визначення агресивності А. Басса – А. Даркі і методика «Особистісна агресивність та конфліктність», розроблена Є.П. Ільїним та П.А. Ковальовим), спрямованих на вивчення психологічних чинників виникнення міжособистісних конфліктів серед студентів. Методи математичної статистики застосовувалися для встановлення міри зв'язку між конфліктністю особистості студентів та проявами їх позитивної та негативної агресивності (коефіцієнт рангової кореляції Спірмена) та для порівняння результатів обстеження до і після застосування програми психокорекції (визначення статистичної значимості різниці у показниках

докорекційного та післякорекційного тестів за допомогою критерію Стьюдента).

Надійність і вірогідність дослідження забезпечувалися репрезентативністю вибірки (50 осіб), застосуванням методів, адекватних меті і завданням дослідження, поєднанням кількісного та якісного аналізу, використанням методів математичної статистики.

Апробація результатів дослідження здійснювалась шляхом написання статті та представлення результатів дослідження в збірнику наукових праць студентів соціально-психологічного факультету та в збірнику науково-методичних праць «Формування професійної компетентності майбутніх педагогів дошкільної та початкової освіти.»

Структура роботи. Дипломна робота складається із вступу, трьох розділів, висновків та списку використаних джерел, що нараховує 84 найменування (на 8 сторінках), 15 додатків. Основний зміст роботи викладено на 102 сторінках. Ілюстративний матеріал подано у 11 рисунках та 10 таблицях. Загальний обсяг роботи – 155 сторінок.

РОЗДІЛ 1 ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ПІДХОДИ ДО ПРОБЛЕМИ МІЖСОБИСТІСНИХ КОНФЛІКТІВ В СТУДЕНТСЬКОМУ СЕРЕДОВИЩІ

1.1. Аналіз сучасних психологічних концепцій міжособистісних конфліктів

Поняття конфлікту сьогодні не належить одній певній галузі знань. Це соціальний феномен, який проникає в усі сфери людського соціуму, тому його й почали вивчати фахівці різних галузей науки. Проте більшість дослідників зосереджували свою увагу на загальних рисах цього явища, тоді як нашим завданням є з'ясування поняття одного з різновидів конфлікту, а саме – міжособистісного, а також розкриття його специфіки в контексті психологічної науки.

Конфлікт, що тлумачиться як «зіткнення протилежних інтересів, поглядів; серйозна розбіжність, гостра суперечка» [79, с.215], є звичним явищем для процесу, учасники якого взаємодіють для досягнення єдиного результату, оскільки шляхи, що ведуть до нього, кожним уявляються по-різному. Це те, що деякі дослідники називають «непідтвердження рольових очікувань, які висувають один одному партнери спілкування» [66, с.465]. Сучасна конфліктологія визначає конфлікт як «спеціально організовану взаємодію, яка дозволяє утримувати єдність дій, що зіштовхнулися, за рахунок процесу пошуку або створення ресурсів і засобів розв'язання суперечності» [78, с. 27]. Під конфліктом розуміють також «найбільш гострий спосіб усунення суперечностей, що виникають у процесі взаємодії, який полягає в протидії суб'єктів конфлікту і звичайно супроводжується негативними емоціями» [7, с. 81].

Українські вчені Г.В. Ложкін та Н.І. Пов'якель розглядають конфлікт як зіткнення різноспрямованих сил (цінностей, інтересів, поглядів, цілей, позицій) суб'єктів – сторін взаємодії, наголошуючи на тому, що поняття різноспрямованості ширше за розуміння протилежності спрямованості, що

дає можливість зняти обмеження розуміння проблеми та усунути елемент антагонізму [41].

Огляд зарубіжної психологічної літератури показує, що практично кожній психологічній теорії притаманне власне трактування конфлікту. Перші спроби створити теоретичні підходи до проблеми конфлікту були здійснені у другій половині XIX століття. Однак відносно цілісні концепції конфліктів з'явилися у зарубіжній психології на рубежі XIX – XX століть. Аналіз підходів до дослідження проблеми конфлікту в даний період свідчить, що вони формувалися в руслі традиційних напрямів психології, відображаючи теоретичні конструкції, властиві даній течії. Ці підходи стали основою, на яку спираються західні психологи при вивченні конфліктів в останні 40-45 років. Отже, в психологічній науці існує значна кількість теорій, які обґрунтовують конфліктну поведінку суто з психологічних позицій. Вчені, що були засновниками таких концепцій, не відкидали роль соціального середовища, в якому відбуваються всі процеси міжособистісної взаємодії. Однак, на їх думку, соціальні фактори є не основними, вони підлягають контролю і детермінації з боку психології особистості. Їх позицію можна звести до наступного положення: якщо конфлікти виникають під дією соціальних чинників, отже, їх можна певним чином контролювати, змінювати або попереджувати. На відміну від соціальних факторів, психологічні стримати неможливо, вони існують разом з людиною, залежать від її особистісної сфери, свідомості і навіть підсвідомості [5].

Хоча всі розглянуті теоретичні підходи не виділяють міжособистісний конфлікт окремо, зазначимо, що в більшій мірі вони стосуються саме зіткнення особистостей. Але найбільший внесок у дослідження міжособистісних конфліктів вніс, на нашу думку, М. Дойч. У його теорії конфлікт описується як наслідок об'єктивного зіткнення інтересів. Він виділяє два типи взаємодії: конкуренція і кооперація. Конфліктним, на думку М. Дойча, є конкурентна взаємодія, тому

досягнення цілей однієї сторони заважає досягненню цілей іншої сторони. Суперництво викликає використання тактики загрози та хитрості; обмеження комунікації; мінімізацію усвідомлення подібності в цінностях і збільшення чутливості до протилежних інтересів тощо. Кооперація, навпаки, є найбільш ефективним типом взаємодії. Її відрізняє: відкритість у комунікації, посилення сприйнятливості учасників подібністю і спільністю інтересів, збільшення бажання допомагати іншим тощо.

Конфлікт, як вважає М. Дойч, може бути конструктивним або деструктивним. Конфлікт є конструктивним, якщо його учасники задоволені результатом конфлікту. Ознаками деструктивного конфлікту є: розширення і ескалація, тобто конфлікт стає незалежним від початкових причин, і в разі усунення причин конфлікт триває. В цілому, продуктивний розвиток конфлікту М. Дойч бачить у спільному зусиллі сторін для вирішення проблеми і порівнює з рішенням творчих завдань [31].

Міжособистісні конфлікти є найпоширенішим типом конфліктів [24]. Вони охоплюють практично всі сфери людських відносин. Будь-який конфлікт зрештою зводиться до міжособистісного. Навіть у міждержавних конфліктах відбуваються зіткнення між лідерами або представниками держав. Описуючи конфліктну ситуацію у міжособистісних відносинах Н.В. Грішина зазначає: «це ситуація, в якій має місце протиріччя між її учасниками, що проявляються в їх протидії один одному (протистоянні, протиборстві) і супроводжується афективними проявами» [22, с. 108]. Учасники міжособистісного конфлікту переживають його як значущу психологічну проблему, що вимагає вирішення. Таке протистояння викликає активність сторін, спрямовану на подолання виниклого протиріччя і вирішення ситуації в інтересах обох чи однієї із сторін.

Різні автори так визначають міжособистісний конфлікт: «ситуації суперечностей, розбіжностей, зіткнень між людьми» [25]; «відкрите зіткнення людей у процесі їхніх взаємовідносин чи спільної діяльності, що виявляються у вигляді протилежності цілей у якій-небудь конкретній

ситуації і є несумісними» [13;55]; «вид взаємодії між сторонами у процесі вирішення проблеми у вигляді протидіяння однієї сторони іншій» [19].

Деякі дослідники вважають, що міжособистісні конфлікти виникають між двома особистостями [82]; інші зазначають, що «в міжособистісному конфлікті повинні бути присутні не обов'язково тільки два учасники, їх може бути і декілька» [55]; але підкреслюють обов'язкову наявність як «мінімум, двох сторін» [25].

Спроби систематизувати міжособистісні конфлікти здійснені багатьма дослідниками. Н.В. Грішина виділяє конфлікти цінностей та ресурсні конфлікти (або конфлікти інтересів) [23]. А.М. Гірник класифікує міжособистісні конфлікти за основною причиною на конфлікти інтересів, інформаційні конфлікти, організаційні (структурні) конфлікти, конфлікти спілкування (поведінки і стосунків), конфлікти систем цінностей [20]. Деякі автори наводять класифікацію за формами прояву конфліктів: суперечка, чвари, сварка; за ступенем гостроти протистояння учасників конфлікту: суперництво та ізоляція; за ступенем наростання напруженості: ворожість, сутичка, зіткнення [25].

Якщо звернутися до загальної теорії конфліктів, та всі міжособистісні конфлікти мають спільні риси, і водночас кожен конфлікт має свої особливості (табл.1.1.).

При системному вивченні конфліктів в них виділяють структуру та елементи. Елементами в міжособистісному конфлікті є суб'єкти конфлікту, їхні особистіні характеристики, цілі та мотиви, прихильники, причина конфлікту. Структура конфлікту – це взаємозв'язки його елементів. Конфлікт завжди знаходиться в розвитку, тому його елементи і структура постійно змінюються [13]. У конфліктній ситуації виявляються суб'єкти та об'єкт конфлікту. До суб'єктів міжособистісного конфлікту відносять тих учасників, які відстоюють свої власні інтереси, прагнуть до досягнення своєї мети. Вони завжди виступають від власної особи. Об'єктом міжособистісного конфлікту вважають те, на що претендують його

учасники. Це та мета, до досягнення якої прагне кожен з протиборчих суб'єктів. Предметом конфлікту в такій ситуації служать протиріччя, в яких проявляються протилежні інтереси [62].

Таблиця 1.1

Спільні та відмінні ознаки міжособистісних конфліктів

Міжособистісні конфлікти	
Спільні риси	Відмінності
<p>1. Наявність, як мінімум, двох сторін.</p> <p>2. Наявність зони незгоди між сторонами, яку не завжди можна легко розпізнати і межі якої є рухливими (можуть звужуватися та розширюватися).</p> <p>3. Мотиви кожної із сторін визначають процес, який називають формуванням цілі.</p> <p>4. Дії, які конфліктні сторони спрямовують одна проти одної (створення прямих чи опосередкованих перешкод, завдання шкоди майну чи репутації іншого, погрози, насильство, приниження);</p> <p>5. Однакові стадії розвитку конфлікту:</p> <ul style="list-style-type: none"> - передконфлікт; - інцидент; - ескалація; - кульмінація; - завершення конфлікту; - постконфліктна ситуація; <p>6. Приблизно однакові способи вирішення конфліктів.</p>	<p>У кожному міжособистісному конфлікті можна виділити дві тісно пов'язані між собою сторони:</p> <p>1) змістова: наявність предмета суперечки, справи або питання, яке викликало незгоду;</p> <p>2) психологічна: пов'язана з особистісними особливостями учасників конфлікту, з їхніми емоційними реакціями на причини конфліктів, на дії іншої сторони, на хід конфлікту, один на одного.</p>

Будь-який міжособистісний конфлікт врешті-решт має своє вирішення. Форми їх вирішення залежать від стилю поведінки суб'єктів у процесі розвитку конфлікту [6]. Цю частину конфлікту називають емоційною стороною і вважають її найбільш важливою [82]. Дослідники виділяють наступні стилі поведінки в міжособистісному конфлікті: протиборство (конкуренція), ухилення, пристосування, компроміс, співробітництво, асертивність [5; 13; 24].

Міжособистісний конфлікт виконує як негативні так і позитивні функції. На основі узагальнення літературних джерел [5; 31] укладено схему (рис. 1.1).

Рис. 1.1. Функції міжособистісного конфлікту

Узагальнюючи все вище наведене, ми будемо визначати міжособистісний конфлікт як ситуацію протистояння двох або декількох учасників, яка сприймається та переживається ними (або щонайменше одним із них) як значуща психологічна проблема, що вимагає свого вирішення і викликає активність сторін, спрямовану на подолання суперечності та вирішення ситуації в інтересах обох чи однієї із сторін.

1.2. Юнацький вік як вік підвищеної конфліктності у поведінці

Студенство в якості окремої вікової та соціально-психологічної категорії виділено в науці у 1960-х роках ленінградською психологічною школою під керівництвом Б.Г. Ананьєва при дослідженні фізіологічних функцій дорослих людей. Студентський вік, на його думку, є важливим періодом для розвитку основних соціогенних потенцій людини [1].

Аналіз літератури дозволяє виділити як загальні, так і відмінні риси студентства. Передусім, студентів об'єднує загальний вид діяльності – навчання, спрямоване на отримання спеціальної освіти, наявні в них єдині цілі та мотиви, вік студентів приблизно однаковий, вони мають приблизно однаковий освітній рівень, період існування студентства обмежений у часі (в середньому 5-6 років). Відмінними рисами даної категорії є: характер праці, що полягає у систематичному засвоєнні та оволодінні новими знаннями, діями та способами навчальної діяльності, а також у самостійному здобуванні знань; належність до великої соціальної групи – молоді – в якості її передової та численної частини [1; 50]. Студентський вік (17-23 роки) охоплює і пізньодитячий, юнацький період, і частину дорослого етапу в розвитку і становленні людини [17].

Студент (в перекладі з латинської – той, хто навчається, старанно працює, оволодіває знаннями) як особистість, що перебуває на конкретній стадії розвитку, може характеризуватися такими вимірами: психологічним (характер, темперамент, воля, здібності); біологічним (фізичні дані, тип вищої нервової діяльності, безумовні рефлекси, інстинкти) – це чинники детерміновані спадковістю і вродженими задатками; соціальним (місце в соціумі, національність) [11].

Студентський вік характеризується найбільш сприятливими умовами для психологічного, біологічного і соціального розвитку. В цей період найвища швидкість пам'яті, реакції, пластичність у формуванні навичок. В особистості на цьому етапі домінують становлення характеру та інтелекту. Активно розвиваються морально-ціннісні й естетичні почуття.

Швидко освоюються соціальні ролі дорослого: громадянські, професійні, економічні, сімейні. Формуються і закріплюються схильності, інтереси. Визначаються життєві цілі й прагнення. Досягається високий рівень розвитку фізичних та інтелектуальних сил, активно зростають творчі можливості, збагачується емоційно-чуттєвий зміст, розквітає зовнішня привабливість. Все це часто спричинює дещо ейфорійні, ілюзорні уявлення про невичерпність і безмежність такого стану й приводить до нерационального, безцільного, безплідного розтрачання фізичних і духовних сил. Дослідники вважають, що «різноманітні ознаки юнацтва як особливої соціально-психологічної, демографічної групи, якій властиві специфічні цінності, мова і норми поведінки, стиль, дозвілля, рішучість в реалізації задумів, є свідченням властивості тільки йому соціальної, психологічної ситуації розвитку» [51; с. 12].

Утверджуючись у світогляді, самоусвідомлюючись і самовизначаючись, прагнучи індивідуальної неповторності, юнаки і дівчата виявляють значно вищий, ніж у підлітковому віці, рівень навчальної діяльності, комунікативності, починають узгоджувати у своєму баченні майбутнього близьку і віддалену перспективи, нерідко переживаючи при цьому кризу ідентичності, «особливий момент розвитку, коли однаково динамічно наростає вразливість і розвивається потенціал особистості» [80; с. 18], що стає основою конфліктності.

Кризовим моментом студентського віку, на думку К. Юнга, є зіткнення юнака з вимогами реального життя, які не завжди відповідають його власним уявленням. Якщо у нього є ілюзії, що контрастують з дійсністю, то відразу наступають і проблеми [67]. Дещо інші акценти у розгляді кризових точок розвитку молоді людини робить Б. Лівехуд. Оскільки студент вже не тільки включає у свою свідомість доросле життя, але реально у ньому бере участь, для нього особливо гостро постають питання вибору свого унікального шляху. «Хто я? Чого я хочу? Що я можу?» – ось найважливіші питання, які розв'язуються у цьому віці [68].

Отже, центральним новоутворенням студентського віку є особистісне самовизначення, що постає як потреба юнаків і дівчат зайняти внутрішню позицію дорослої людини, усвідомити своє місце у суспільстві, зрозуміти себе і свої можливості. Становлення самосвідомості студентів зумовлюється внутрішніми суперечностями особистості, які призводять до їх підвищеної конфліктності. Виділимо ці суперечності на основі роботи українського конфліктолога Н.О. Макарчук [44] (табл. 1.2).

Таблиця 1.2

Внутрішні суперечності як причина конфліктності особистості
в студентському віці

Потреби юнаків	Обмеження потреби
Потреба у соціальному визнанні	Недостатній соціальний досвід та знання
Потреба у самостійності	Протекційне ставлення дорослих, зокрема батьків, викладачів
Потреба у самоосмисленні, самоідентифікації	Недостатня або суперечлива інформація про себе, а також несформоване вміння інтегрувати, переосмислювати цю інформацію
Потреба у розумінні	Відчуття самотності, відчуженості
Потреба у професійному самовизначенні	Недостатні можливості і мотивація у реалізації вибору

На конфліктність юнака значний вплив здійснює розвиток самосвідомості, який у період студентства активізують наступні фактори:

новий соціальний статус особистості (відносна самостійність, суспільні престиж і значущість майбутньої професійної діяльності);

зміна виду діяльності (нею стає спеціальна навчальна і практично-професійна діяльність);

нові форми діяльності, що передбачають більшу самостійність, свободу вибору;

розширення соціального оточення, сфери контактів, а відповідно, і кола значущих інших;

досягнення віку юридичної та громадянської зрілості, що передбачає відповідальність за свої вчинки перед суспільством [46].

Важливою ознакою самосвідомості особистості у юності є самоповага – узагальнене ставлення людини до себе, міра прийняття чи неприйняття себе як особистості, яка виявляється у задоволенні собою, почутті власної гідності, позитивному ставленні до себе, узгодженні свого Я-реального з Я-ідеальним. Саме вона стає часто точкою зіткнення юнаків, які мають настільки розвинену власну самоповагу, що, по-перше, ретельно слідкують за тим, щоб її не порушили, а, по-друге, ревниво оберігають від зазіхань з боку таких саме себелюбивих осіб.

Провідна роль у світогляді студентів належить ідеалам, які нерідко набувають спонукальної сили, стають мотивами їхньої діяльності. У юнака змістова наповненість ідеалів зовсім інша, ніж у підлітка. Якщо ідеалом підлітка є конкретна людина, яка викликала у нього яскраві враження, то у юності людина починає свідомо формувати власні ідеали. У молодій людини він спирається на загальні принципи, які можуть бути реалізовані в різних ситуаціях і утворюють чітко усвідомлювану моральну позицію. Перехід до узагальненого ідеалу є важливим етапом у розвитку особистості. Але при цьому нерідко виникає явище, так званого юнацького максималізму, коли ідеали, що існують у її свідомості, переносяться на реальне життя. Молода людина вимагає від оточуючих дотримання тих стандартів, що існують в уяві, а їх відсутність або невідповідність ставиться у вину, стає причиною непорозумінь, образ, а значить і конфліктів [40].

Однією зі значущих сфер активності особистості на етапі юності є міжособистісне спілкування [53]. У цьому віці змінюється його зміст і

загальна спрямованість, воно стає вибіркоvim, інтимним, виконує функцію головного, соціального полігону самоствердження і самовираження юнаків і дівчат. Процесу спілкуванню юнаків з ровесниками властиві такі тенденції:

а) розширення сфери спілкування. Виявляється воно у збільшенні часу, який студенти витрачають на спілкування (три-чотири години в будні, сім-дев'ять годин у вихідні), в суттєвому розширенні його соціального простору (серед найближчих друзів – колишні однокласники, нині студенти різних коледжів та вищих навчальних закладів), географії, в очікуванні спілкування (в активному пошуку його, постійній готовності до комунікативних контактів);

б) індивідуалізація (вибірковість) спілкування. Свідченням індивідуалізації стосунків є чітке відмежування їх суті від оточення, високі вибірковість у дружбі та рівень вимог до спілкування в парі [46].

У розширенні сфери спілкування реалізується потреба переживати нові враження, набувати новий досвід, відчувати себе у новій ролі, а також потреба у його вибірковості, самовиявленні та розумінні з боку інших. Задоволення цих проблем пов'язане з глибокими особистісними переживаннями студентів. Мотивами неформального спілкування у парі і в групі є пошук найсприятливіших психологічних умов для комунікативної взаємодії, очікування співчуття і співпереживання, потреба у щирості та єдності у поглядах, самовираженні. Однак юнацька комунікативність часто буває егоцентричною, оскільки потреба у самовияві, розкритті своїх переживань домінує над інтересом до почуттів і переживань іншого, що зумовлює взаємну напруженість у стосунках, незадоволеність ними. Все це стає причиною міжособистісних конфліктів в студентському середовищі [42].

Основною умовою спілкування з викладачами є довіра. Молоді люди щиріші у спілкуванні з ровесниками, оскільки переконані, що ті розуміють їх краще, ніж дорослі. Дослідження свідчать, що спілкування з

однолітками є довірливим у 88% юнаків, з батьками – лише у 29% (переважно з матерями), нерегламентоване спілкування з викладачами – у 4% [67; с. 225]. Відсутність довіри у вирішенні проблем особистісного та професійного самовизначення є однією з причин тривоги, яку юнаки відчувають у спілкуванні з батьками і тими дорослими, від яких вони залежать, що також призводить до конфліктів. Найпоширеніша причина конфліктів між студентами і викладачами – неадекватність оцінки знань студентів. [15].

Використовуючи типологію студентів, розроблену В.Т. Лісовським [11], нами визначено основні можливі типи конфліктної поведінки (прояви конфліктності особистості) в студентському середовищі (табл. 1.3).

Таблиця 1.3

Типи студентів та можливі прояви їх конфліктності

Тип студента	Характеристика	Конфліктні риси
"Гармонійний"	Спеціальність обрав свідомо. Відмінно навчається. Займається науковою роботою. Громадський активіст. Глибоко і серйозно цікавиться літературою і мистецтвом, розвинений, культурний, комунікабельний, займається спортом. Чесний, порядний, нетерпимий до недоліків. Добрий і надійний товариш. Користується авторитетом у колективі	Нетерпимість до слабкостей інших, конкуренція в навчанні та громадській роботі, заздрість з боку інших студентів
"Розчарований"	Як правило, здібний, але обрана спеціальність виявилася для нього малопривабливою. Проте впевнений, що навчання треба завершити. Старається навчатися добре, хоча задоволення від навчання не отримує. Прагне ствердити себе в хобі, мистецтві, спорті	Роздратованість та агресивність, внутрішньоособистісний конфлікт, занижена самооцінка
"Лідер"	Навчається, як правило, слабо, за принципом "найменшої затрати сил". Але повністю задоволений собою. Про своє професійне покликання всерйоз не задумується. У науково-дослідній і громадській роботі участі не бере. У студентській групі до нього ставляться як до "баласту". Інколи намагається злукавити, скористатися шпаргалкою, пристосуватися. Коло інтересів в основному в сфері дозвілля	Пихатість, самовпевненість, упертість, нечесна гра

"Творчий"	Йому властивий творчий підхід до будь-якої справи — навчання, громадської роботи, дозвілля. Заняття, де необхідні посидючість, акуратність, виконавська дисципліна, його не захоплюють. Тому навчається, як правило, нерівно, за принципом "мені це цікаво" чи "мені це нецікаво". Займаючись науково-дослідною роботою, шукає власне оригінальне розв'язання проблем, не рахуючись із думкою визнаних авторитетів	Самовпевненість, байдужість до суспільної думки, недисциплінованість
"Богемний"	Як правило, успішно навчається на так званих престижних факультетах, з висока ставиться до студентів, які оволодівають масовими професіями. Прагне до лідерства серед собі подібних, до інших студентів ставиться зневажливо. "Про все" трохи чув, хоча знання його вибіркові. У сфері мистецтва цікавиться головним чином "модними" течіями. Завжди має "свою думку", відмінну від думки маси.	Зверхнє ставлення до інших, заздрість з боку інших студентів, прагнення до влади, до визнання, байдужість до думки більшості

Для викладача вищої школи важливо добре знати психологічні особливості навчання і виховання студента, особливості розвитку і типологію його особистості. Типи студентської молоді можна також аналізувати за різними чинниками: у зв'язку з обраною професією, залежно від форми навчання – контрактної чи бюджетної, за ставленням до навчання тощо.

Отже, в середовищі студентів постійно йде процес самоствердження в групі. В цей час на мотивацію їх поведінки великий вплив роблять темперамент, риси характеру і рівень вихованості. Дослідники указують, що студентів характеризує загострене почуття власної гідності, максималізм, категоричність і однозначність етичних критеріїв, оцінки фактів, подій, своєї поведінки. Властиві цьому періоду раціоналізм і небажання приймати всі на віру створюють недовіру до старших, у тому числі і до викладачів вузів. До старших курсів міжособистісні взаємодії студентів набувають більш усвідомленого характеру, відбувається формування мікрогруп за принципом міжособистісної сумісності, в яких міжособистісні конфлікти стають рідкісним явищем. Конфлікти вирішуються самими студентами, але можуть закінчуватися розривом відносин.

1.3. Причини міжособистісних конфліктів

Розглядаючи міжособистісні конфлікти, слід визнати, що вони відбуваються в процесі спілкування. Причини таких міжособистісних зіткнень є достатньо багатоманітними. Дослідники розділяють їх на дві великих групи: 1) соціально-психологічні; 2) особистісні, тобто власне психологічні [64].

До перших відносяться: втрати і спотворення інформації в процесі міжособистісної комунікації, незбалансована ролева взаємодія двох людей, відмінності в способах оцінки діяльності і особистості іншої людини, напружені відносини, прагнення до влади, психологічна несумісність. До других слід віднести причини, пов'язані з індивідуально-психологічними особливостями учасників конфлікту: оцінка поведінки іншого з точки зору неприпустимо низького рівня його соціально-психологічної компетентності (коли, наприклад, людина не уявляє собі, що є багато виходів з конфліктної ситуації), недостатня психологічна стійкість, погано розвинена здібність до емпатії, завищений або занижений рівень домагань, холеричний тип темпераменту, надмірна вираженість окремих рис характеру, психологічну несумісність людей, між якими виник конфлікт [60]. О. Крегер і Дж. Тьюсон вважають, що різні уподобання характерів людей лежать в основі їх взаємодії і без їх урахування неможливо вирішити жодного конфлікту: «Ми вважаємо, що будь-яка модель вирішення конфліктів, що не враховує міжособистісні розходження, приречена на поразку» [13].

Деякі психологи пропонують іншу класифікацію причин конфліктів. Вони розрізняють об'єктивні і суб'єктивні фактори міжособистісних конфліктів. Як і в першому випадку, тут говориться про несумісні, або протилежні (такі, що взаємно-виключають один одного) інтереси, потреби, цілі, цінності, установки, сприйняття, оцінки, думки, способи поведінки [44].

Об'єктивні чинники створюють потенційну можливість для виникнення конфлікту. Наприклад, вакантна посада старости студентської групи може стати причиною конфлікту між двома студентами, якщо обидва претендують на цю посаду. Умовно об'єктивними також можна вважати суспільні (безособистісні) відносини, що склалися на момент початку конфлікту, між потенційними учасниками конфлікту, наприклад, їх статусно-ролеві позиції.

Суб'єктивні чинники в міжособистісному конфлікті складаються на основі індивідуальних (соціально-психологічних, фізіологічних, світоглядних і ін.) особливостей осіб. Ці чинники найбільшою мірою визначають динаміку розвитку і вирішення міжособистісного конфлікту і його результату.

В залежності від причин ми будемо описувати міжособистісні конфлікти відповідно до мотиваційної, когнітивної та діяльнісної сфер особистості.

Мотиваційні конфлікти – це конфлікти інтересів, тобто ситуації, що зачіпають цілі, плани, прагнення, мотиви учасників, які виявляються несумісними або суперечать один одному.

Когнітивні конфлікти – це ціннісні конфлікти, тобто ситуації, в яких розбіжності між учасниками пов'язані з суперечливими або несумісними уявленнями, які мають особливе значення. Система цінностей відображає те, що є для людини найбільш значимим, сенсороутворювальним в різних сферах її життя. У систему основних цінностей входять світоглядні, релігійні, моральні й інші значущі уявлення. Відмінності в цінностях не обов'язково ведуть до конфліктів. Але якщо ці відмінності впливають на взаємодії або люди починають зазіхати на цінності один одного, то це веде до зіткнень.

Рольові конфлікти – це конфлікти, пов'язані з діяльнісною сферою. Вони виникають через порушення норм і правил, які є невід'ємною частиною будь-якої взаємодії, її регуляторами, без яких вона виявляється

неможливим. Норми можуть бути самі по собі зрозумілими (норми етикету) або бути результатом особливих домовленостей (правила внутрішнього розпорядку). Причини порушень можуть бути різного характеру. Мимовільні порушення пов'язані з необізнаністю, свідомі – з бажанням перегляду правил.

При аналізі міжособистісного конфлікту корисно виділити причинні фактори, які дозволять більш повно визначити зону розбіжностей і намітити шляхи вирішення. Існує п'ять груп таких факторів (рис. 1.2).

Рис. 1.2. Чинники міжособистісних конфліктів

Міжособистісні конфлікти виникають як між людьми, що вперше зустрілися, так і між тими, хто постійно спілкується. І в тому, і в іншому випадку важливу роль у взаємостосунках виконує особисте сприйняття партнера або опонента. Адекватному сприйняттю людини іншою людиною нерідко заважають стереотипи, що вже склалися. Наприклад, у людини склалося упереджене уявлення про іншу людину. У відповідь на це, у свою чергу, в неї теж може сформуватися негативний образ. У спілкуванні цих осіб взаємодіятимуть не реальні люди, а стереотипи – спрощені образи

певних соціальних типів. Стереотипи складаються в умовах дефіциту інформації. Перешкодою на шляху до знаходження згоди між індивідами може стати негативна установка, що формується під впливом чуток, чужих думок. [14].

У конфліктних ситуаціях стереотипи і негативні установки заглиблюють розкол між опонентами і ускладнюють врегулювання і вирішення міжособистісного конфлікту. Нерідко причиною такого конфлікту стає непорозуміння (неправильне розуміння однієї людини іншої). Це відбувається через різні уявлення про предмет, факт, явище і т.д. Уявлення у людей бувають різні, деколи діаметрально протилежні, і цей факт треба приймати як цілком природне явище.

Взаємодіючи з людьми, людина захищає, передусім, свої особисті інтереси, і це цілком нормально. Конфлікти, що при цьому виникають, є реакцією на перешкоду до досягнення мети. І від того наскільки значущим для конкретного індивіда представляється предмет конфлікту, багато в чому залежатиме і його конфліктна установка – схильність і готовність діяти в передбачуваному конфлікті певному режимі. Він включає цілі, очікування і емоційну орієнтацію сторін.

У міжособистісній взаємодії важливу роль виконують індивідуальні якості опонентів, їх особиста самооцінка, саморефлексія, індивідуальний поріг толерантності, агресивність (пасивність), тип поведінки і ін. Існують поняття міжособистісної сумісності і міжособистісної несумісності. Сумісність припускає взаємне прийняття партнерів по спілкуванню і спільній діяльності. Несумісність – взаємне неприйняття (антипатія) партнерів, засноване на неспівпаданні соціальних установок, інтересів, характерів, темпераментів і ін. Міжособистісна несумісність може стати причиною емоційного конфлікту, який є найскладнішою і важко дозволяється формою міжособистісного протистояння [54].

У розвитку міжособистісного конфлікту необхідно враховувати також вплив соціально-психологічного середовища. Індивіди стикаються в

міжособистісних конфліктах, захищаючи не тільки свої особисті інтереси. Вони можуть також представляти інтереси окремих груп, інститутів, організацій, трудових колективів і суспільство в цілому. У таких конфліктах напруження боротьби і можливості знаходження компромісів багато в чому визначаються конфліктними установками тих соціальних груп, представниками яких є опоненти [35].

Всі міжособистісні конфлікти, що виникають через зіткнення цілей і інтересів, можна умовно розділити на три основні види.

Перший – припускає принципове зіткнення, в якому реалізація цілей і інтересів одного опонента може бути досягнута тільки за рахунок утиску інтересів іншого.

Другий – зачіпає лише форму відносин між людьми, але при цьому не утискає їх духовних, моральних і матеріальних потреб і інтересів.

Третій – представляє уявні суперечності, які можуть бути спровоковані або помилковою (спотвореною) інформацією, або невірною інтерпретацією подій і фактів [33, с.307].

Специфічними особливостями міжособистісних конфліктів є наступні:

1. Протиборство людей здійснюється за принципом "тут і зараз", безпосередньо, обличчям до обличчя, на основі особистісних мотивів;
2. У міжособистісних конфліктах виявляється весь спектр відомих причин: загальних і особистісних, об'єктивних і суб'єктивних і т.д.;
3. У таких конфліктах суб'єкти взаємодії перевіряють свій характер, волю, здібності, інтелект і інші індивідуально психічні особливості;
4. Конфлікти відрізняються високою емоційністю і охопленням практично всіх сторін відносин між конфліктуючими суб'єктами;
5. Зачіпаються інтереси не тільки конфліктуючих, але і тих, хто безпосередньо пов'язаний з цими суб'єктами міжособистісними відносинами [6].

Єдина природа конфліктів різного рівня припускає наявність загальних атрибутивних ознак явища, що дають можливість дати його якісну специфіку. Аналіз наявних визначень, описів при всій відмінності підходів дозволяє виділити як інваріантні наступні ознаки конфлікту:

1. Наявність суперечності (часто указується на несумісність) в цілях, інтересах, мотивах тощо.

2. Репрезентація даної суперечності в свідомості або усвідомлення наявності суперечності, несумісність цілей, інтересів.

3. Активність (у вигляді відповідних дій, "боротьби"), направлена на подолання цієї суперечності. Наприклад, суперечності пошуку, коли стикається новаторство з консерватизмом; суперечності групових інтересів, коли відстоюються тільки групові інтереси при ігноруванні загальних інтересів.

4. Суперечності, пов'язані з особистими, егоїстичними спонуками, коли користь, кар'єризм пригнічують всі інші мотиви; суперечності очікувань, що не відбудуться; суперечності політичні (антисоціальні вчинки) [12].

Суперечності приводять до конфліктів тільки тоді, коли вони зачіпають соціальний статус особи, матеріальні або духовні цінності людей, їх престиж, моральну, етичну гідність особистості. Такі суперечності не тільки викликають негативну оцінку, але і супроводжуються різними емоційними афектами, такими як образа, гнів, презирство, обурення, страх. Емоції нерідко штовхають людину на боротьбу, і в цьому випадку замість суперечності виникає протиборство [60].

Таким чином, міжособистісний конфлікт – це усвідомлювана суперечність, яка характеризується протиборством конфліктуючих сторін. Конфлікти виникають на ґрунті протилежності інтересів, соціальних установок і спрямованості особистості, залучених в конфлікт людей. При дослідженні конфліктів у міжособистісному спілкуванні студентів важливо

виявити не тільки об'єктивні чинники виникнення конфлікту, котрі, як правило, можна відносно легко розпізнати шляхом спостереження або анкетування, а й суб'єктивні – дослідження яких можливо тільки за допомогою особистісних опитувальників, проективних методик.

1.4. Шляхи профілактики міжособистісних конфліктів серед юнаків та дівчат (студентів коледжу)

Профілактика є одним з важливих способів керування конфліктами. Сьогодні немає чіткого розмежування понять "профілактика конфліктів" та "попередження конфліктів" і ці поняття доволі часто вживають як синоніми. Однак "профілактика конфліктів" - це ширше поняття, а попередження конфліктів є видом профілактики.

Профілактика конфліктів - це така організація життєдіяльності суб'єктів соціальної взаємодії, яка спрямована на недопущення конфлікту або на мінімізацію ймовірності його виникнення.

Профілактика конфліктів є не менш важливою, ніж уміння конструктивно їх вирішувати. За умови ефективної профілактики можна уникнути навіть найменших негативних наслідків, які можуть виникнути внаслідок конфлікту, який був вирішений конструктивно.

Попередженням конфліктів можуть займатися як суб'єкти соціальної взаємодії, так і спеціально підготовлені фахівці. За А. Анцуповим та А. Шипіловим виділяють чотири напрями, за якими потрібно проводити роботу з попередження конфліктів:

- 1) створення об'єктивних умов, які перешкоджають виникненню та деструктивному розвитку передконфліктних ситуацій;
 - 2) оптимізація організаційно-управлінських умов створення та функціонування організацій;
 - 3) усунення соціально-психологічних чинників виникнення конфліктів;
 - 4) блокування особистісних чинників виникнення конфліктів.
- Здебільшого профілактику конфліктів треба здійснювати одночасно за всіма зазначеними напрямками [7].

А. Анцупов та А. Шипілов зазначають, що соціальна взаємодія має несуперечливий характер тоді, коли вона є збалансованою. Вони виділили п'ять балансів, при порушенні яких може виникнути конфлікт.

1. Баланс ролей. У соціальній взаємодії її учасники можуть грати щодо один одного ролі старшого, рівного або молодшого за своїм соціальним статусом. Якщо партнери по спілкуванню приймають свої ролі, рольового конфлікту не виникає. Найвищий конфліктний потенціал має роль старшого, хоча вона часто для людини є психологічно найбільш комфортною. Найсприятливішою у плані попередження конфліктів є взаємодія з оточенням на рівних.

2. Баланс взаємозалежності у рішеннях та діях. Всі люди прагнуть свободи та незалежності. Однак наша свобода не має обмежувати свободи тих, хто поряд. Якщо одна людина відчуває надмірну залежність від іншої, це може викликати у неї дискомфорт, спровокувати конфліктну поведінку.

3. Баланс взаємних послуг. Упродовж життя кожна людина надає допомогу іншим людям і отримує допомогу від інших людей. Однак, якими б альтруїстичними почуттями не керувалась би людина, свідомо чи несвідомо вона фіксує послуги, які надала сама чи отримала від інших.

4. Баланс збитків. Людям властиве почуття помсти: якщо ми маємо збитки внаслідок дій інших людей, ми прагнемо також заподіяти певну шкоду тому, з чиєї вини ми постраждали. Завдання збитків може зруйнувати взаємини і стати підґрунтям для виникнення конфлікту.

5. Баланс самооцінки та зовнішньої оцінки. У процесі соціальної взаємодії відбувається постійне оцінювання людьми один одного. Найбільш інтенсивно процес взаємооцінювання відбувається у діадах "керівник-підлеглий", "вчитель-учень".

6. Дж.Г. Скотт виділяє баланс відповідальності. На її думку, потенційно конфліктною є ситуація, у якій одна із сторін бере на себе занадто велику або занадто малу відповідальність. У першому випадку індивід, який взяв на себе зовелику відповідальність, може відчути

перевантаження, втому через необхідність виконувати додаткову роботу та відсутність підтримки. Якщо ж відповідальність занадто мала, може відчувати зменшення своєї значущості, залежність від інших та втрату індивідуальності. В обох випадках можуть виникнути почуття образи та роздратованості, які лежать у основі конфлікту. Отже, однією з умов профілактики конфліктів є справедливий розподіл відповідальності. [7]

Психолог повинен володіти знаннями не лише того, що потрібно робити, а й того, як це робити.

Технологія попередження конфліктів – це сукупність знань про способи, засоби, прийоми впливу на перед конфліктну ситуацію, а також послідовність дій опонентів і третіх осіб, у результаті яких вирішується суперечність.

Попередження конфлікту може бути:

- частковим – нівелювання дії однієї з причин окремого конфлікту;
- повним – нейтралізація усіх чинників, які лежать в основі конфлікту.

Такі автори як А.Г. Большаков та М.Ю. Несмелова виділяють два рівні діяльності, що спрямована на попередження конфліктів:

- 1) загальносоціальний;
- 2) психологічний.

Попередження конфліктів на першому рівні передбачає виявлення та усунення суттєвих економічних, соціальних, політичних чинників, які дезорганізують соціальне життя. З метою попередження негативних соціальних явищ потрібно послідовно проводити економічну, соціальну та культурну політику в інтересах усіх верств населення, зміцнювати законність та правопорядок, підвищувати культурний рівень суспільства.

Психологічний рівень попередження конфліктів передбачає вплив на суб'єктивні чинники і здійснюється за допомогою психотерапії, психологічного консультування та соціально-психологічного тренінгу [24].

А. Анцупов та А. Шипілов пропонують впливати на проблемну ситуацію таким чином:

- 1) впливати на власну поведінку;
- 2) впливати на психіку та поведінку опонента.

Перший із зазначених напрямів реалізується шляхом застосування таких способів та прийомів:

- 1) вміння визначити, що спілкування стало передконфліктним, та «повернутися» з передконфліктної ситуації до нормальної взаємодії, а не піти на конфлікт.

Ознаки загострення суперечки: міміка, почервоніння обличчя, жести, зміст, темп та тембр мовлення.

- 2) уміння розуміти партнера по взаємодії і не йти на конфлікт, не маючи впевненості в тому, що партнер правильно розуміє ваші мотиви;

- 3) терпимість до інших думок: потрібно поєднувати твердість щодо проблеми та м'якість щодо людей;

- 4) турбота людини про зниження своєї відносно стійкої тривожності та агресивності; знижувати власну тривожність та агресивність можна за допомогою аутогенного тренування, фізичних вправ, організації повноцінного відпочинку, підтримання сприятливого соціально-психологічного клімату в сім'ї, на роботі і т. ін.

- 5) керувати своїм актуальним психологічним станом, уникати передконфліктних ситуацій при перевтомі або надмірному збудженні: на конфліктність людини може впливати успішність виконання діяльності, спілкування з колегами, фізіологічний стан організму, погода і т. ін.;

- 6) у спілкуванні з оточенням треба бути внутрішньо готовим до розв'язання виниклих проблем шляхом співпраці, компромісу, уникання або поступок: соціальні суперечності не обов'язково вирішувати шляхом конфліктів;

- 7) під час спілкування з партнером потрібно хоча б зрідка усміхатися.

8) не треба очікувати від інших занадто багато; негативні емоції часто виникають внаслідок помітного та значущого незбігу реального розвитку подій з очікуванням.

9) спілкуватися з людьми, виявляючи щиру зацікавленість у партнерові по спілкуванню, прагнути зрозуміти його точку зору та проблеми;

10) конфліктостійкість - здатність людини зберігати конструктивні способи взаємодії з оточенням всупереч впливу конфлікто-генних чинників.

11) не забувати про почуття гумору. [7]

Впливу на поведінку опонента реалізується шляхом застосування таких способів та прийомів:

1) не вимагати від інших неможливого, враховувати той факт, що їхні здібності до виконання різних видів діяльності різняться;

2) не прагнути швидко, радикально, шляхом прямого впливу перевиховати людину. Доцільно, зробивши людині щирий та заслужений комплімент, м'яко вказати їй на недолік, підкресливши, що з таким недоліком можна жити, але без нього вона стала б ще кращою. Тобто сформуванню у партнера прагнення самому виправити недолік, який заважає йому, а не вам;

3) у процесі спілкування важливо оцінювати актуальний психологічний стан партнера та уникати обговорення гострих проблем за умови високої імовірності агресивної реакції з боку партнера;

4) адекватній оцінці актуального психологічного стану партнера по спілкуванню сприяє знання законів невербальної передачі інформації за допомогою міміки, жестів, пози, рухів;

5) ефективний спосіб попередження конфліктів - своєчасна інформація оточення про порушення ваших інтересів;

6) стосовно захисту власних інтересів можна займати достатньо тверду позицію і відстоювати їх наполегливо, а стосовно опонента, його особистості доцільно зайняти по можливості м'яку позицію;

7) у процесі обговорення проблеми важливо не перебивати опонента, дати йому змогу висловитися;

8) бажано завчасно інформувати інших людей про ваші рішення, які зачіпають їхні інтереси;

9) з метою попередження конфліктів важливо не розширювати сфери протидії з опонентом, не збільшувати кількості обговорюваних проблем, не критикувати особистісних якостей партнера по спілкуванню. Якщо потрібно вирішити кілька проблем, доцільно починати з найпростішої і поступово переходити до складніших;

10) не заганяти опонента у "глухий кут": якщо людина поставлена у безвихідне становище, принижена та зневажена, вона легко йде на гострі конфлікти, щоб зберегти свою честь та гідність;

11) встановити неформальний особистісний контакт з партнером по взаємодії;

12) під час спілкування бажано уникати крайніх, жорстких, категоричних за формою оцінок будь-яких аспектів обговорюваних проблем, а особливо позиції та особистості партнера. [7]

Часто конфлікти виникають через критику. Для того, щоб вона була неконфліктогенною та конструктивною, потрібно знати правила критики та вміти без образ сприймати критику на свою адресу.

Слід зазначити, що з метою профілактики та більш конструктивного розв'язання конфліктів доцільним є проведення просвітницької роботи, спрямованої на поширення, популяризацію конфліктологічних знань, формування конфліктологічної та конфліктної компетентності, а також на підвищення загальної комунікативної культури.

Таким чином , попередження міжособистісних конфліктів є одним з найважливіших завдань колективу, попередити конфлікт набагато легше , ніж конструктивно вирішити його.

Профілактика міжособистісних конфліктів серед юнаків та дівчат коледжу повинна вестися одночасно по всіх напрямках: створення об'єктивних умов, що перешкоджають виникненню і деструктивному розвитку передконфліктних ситуацій; оптимізація організаційно-управлінських умов роботи студентів коледжу; блокування особистісних причин виникнення конфліктів; усунення соціально - психологічних причин виникнення міжособистісних конфліктів серед юнаків та дівчат, проведення просвітницької роботи.

Запобіганню конфлікту сприяє все, що забезпечує збереження нормальних міжособистісних стосунків, зміцнює взаємну повагу й довіру.

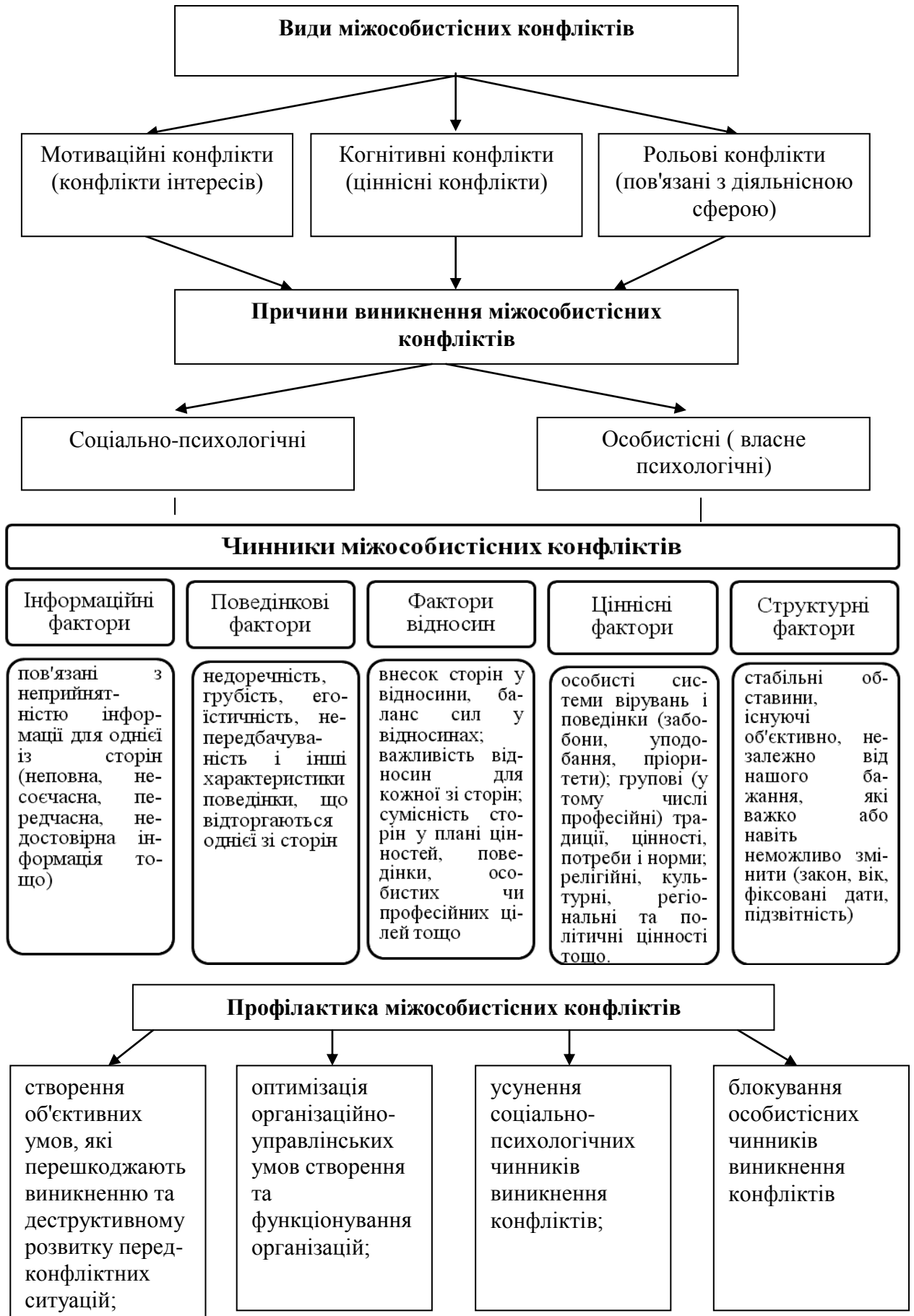

Рис 1.4.1. Дослідницька модель теоретичного явища.

1.5 Охорона праці та безпека у надзвичайних ситуація

Вплив параметрів мікроклімату приміщень на організм людини (Додаток 1)

ВИСНОВКИ ДО РОЗДІЛУ 1

1. У зарубіжній психології проблема конфліктів знайшла своє відображення в роботах представників різних наукових підходів: психоаналітичного (З. Фрейд, К. Юнг та А. Адлер); соціотропного (У. Мак-Дугалл); етологічного (К. Лоренц); теорії групової динаміки (К. Левін, Д. Креч); фрустраційно-агресивного (Д. Доллард, Н. Міллер); поведінкового (А.Басс); соціометричного (Дж. Морено); когнітивного (Ф. Хайдер, Т. Ньюком). Найбільший внесок у дослідження саме міжособистісних конфліктів вніс, на нашу думку, М. Дойч. У його теорії конфлікт описується як наслідок об'єктивного зіткнення інтересів. Він виділяє два типи взаємодії у міжособистісному конфлікті: конкуренція і кооперація.

Дослідження конфлікту з погляду діяльнісного підходу (Т. Полозова) уможливило формулювання понятійно-концептуальних схем міжособистісних конфліктів. Велику увагу приділено ролі суб'єктивного чинника виникнення конфлікту, виділено поняття конфліктної ситуації. У межах діяльнісного підходу сформувався чітке уявлення про суперечності предметно-ділового характеру, зумовлені особливостями спільної групової діяльності, як об'єктивної детермінанти міжособистісних конфліктів.

2. Аналізуючи концепції, що пояснюють конфліктність, можна зауважити, що в психологічній науці існує значна кількість теорій, які обґрунтовують конфліктну поведінку суто з психологічних позицій. Вчені, що були засновниками таких концепцій, не відкидали роль соціального середовища, в якому відбуваються всі процеси міжособистісної взаємодії. Однак, на їх думку, соціальні фактори є не основними, вони підлягають контролю і детермінації з боку психології особистості. Їх позицію можна звести до наступного положення: якщо конфлікти виникають під дією соціальних чинників, отже їх можна певним чином контролювати,

змінювати або попереджувати. На відміну від соціальних факторів, психологічні стримати неможливо, вони існують разом з людиною, залежать від її особистісної сфери, свідомості і навіть підсвідомості.

3. Юнацький вік, властивий переважній частині студентства – це особливий момент розвитку, коли однаково динамічно наростає вразливість і розвивається потенціал особистості. Сферою виникнення міжособистісних конфліктів стає процес спілкування з ровесниками, для якого в цей період характерними є тенденції до розширення та індивідуалізації (вибірковості).

В середовищі студентів постійно йде процес самоствердження в групі. В цей час на мотивацію їх поведінки великий вплив роблять темперамент, риси характеру і рівень вихованості. Дослідники указують, що студентів характеризує загострене почуття власної гідності, максималізм, категоричність і однозначність етичних критеріїв, оцінки фактів, подій, власної поведінки. Властиві цьому періоду раціоналізм і небажання приймати всі на віру створюють недовіру до старших, у тому числі і до викладачів вузів. До старших курсів міжособистісні взаємодії студентів набувають більш усвідомленого характеру, відбувається формування мікрогруп за принципом міжособистісної сумісності, в яких міжособистісні конфлікти стають рідкісним явищем.

4. Причини міжособистісних конфліктів поділяються на дві великих групи: 1) соціально-психологічні: втрати і спотворення інформації в процесі міжособистісної комунікації, незбалансована ролева взаємодія двох людей, відмінності в способах оцінки діяльності і особистості іншої людини, напружені відносини, прагнення до влади; 2) особистісні, тобто власне психологічні: оцінка поведінки іншого з точки зору неприпустимо низького рівня його соціально-психологічної компетентності (коли, наприклад, людина не уявляє собі, що є багато виходів з конфліктної ситуації), недостатня психологічна стійкість, погано розвинена здібність до емпатії, завищений або занижений рівень домагань, тип темпераменту,

надмірна вираженість окремих рис характеру, психологічну несумісність людей, між якими виник конфлікт.

5. Оцінюючи причини підвищеної конфліктності молодих людей, слід визнати, що в значній мірі вона залежить від сфери їх самосвідомості. Значна кількість особистісних новоутворень в цьому віці залежить від розвитку Я-концепції юнака, сформованих вмінь самоконтролювати, саморегулювати свою поведінку і вчинки. Внутрішні позиції та критерії, які створює молода людина у своїй свідомості дуже часто входять в суперечності з таким же ідеалізованим, максималістським світом іншої особи студентського віку. Виявлення внутрішньої картини самооцінки та її співставлення з образом "Я" іншого, може стати предметом емпіричного дослідження для виявлення причин конфліктної поведінки юнаків.

6. Попередження міжособистісних конфліктів є одним з найважливіших завдань колективу, попередити конфлікт набагато легше, ніж конструктивно вирішити його.

Профілактика міжособистісних конфліктів серед юнаків та дівчат коледжу повинна вестися одночасно по всіх напрямках: створення об'єктивних умов, що перешкоджають виникненню і деструктивному розвитку передконфліктних ситуацій; оптимізація організаційно-управлінських умов роботи студентів коледжу; блокування особистісних причин виникнення конфліктів; усунення соціально - психологічних причин виникнення міжособистісних конфліктів серед юнаків та дівчат.

Запобіганню конфлікту сприяє все, що забезпечує збереження нормальних міжособистісних стосунків, зміцнює взаємну повагу й довіру.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

- 1.Абдулина О. А. Личность студента в процессе профессиональной подготовки // Высшее образование в России. –1993. – № 3. – с.34-38.
- 2.Агеев В.С. Межгрупповое взаимодействие: социально-психологические проблемы./ В.С. Агеев – М.: Изд-во Моск. Ун-та, 1990. – 240 с.
- 3.Агеев В. С. Взаимоотношения групп с неравным социальным статусом и психологические последствия несправедливости // Психологический журнал. - 1990. - Т. 11. - № 4. - С.12-19.
- 4.Анцупов А.Я. Профилактика конфликтов в школьном коллективе./ А.Я.Анцупов – М.: Гуманит. изд.;центр ВЛАДОС, 2003. – 208 с.
- 5.Анцупов А.Я. Конфликтология в схемах и комментариях: Учеб. пособие./А.Я.Анцупов,С.В. Баклановский – СПб.:Питер,2006. – 288 с.
- 6.Анцупов А.Я., Введение в конфликтологию. Как предупреждать и разрешать межличностные конфликты./ А.Я.Анцупов, А.А. Малышев – К.: МАУП, 1996.– 103 с.
- 7.Анцупов А.Я. Конфликтология./ А.Я.Анцупов, А.И. Шипилов – М. : ЮНИТИ, 1999. – 551с.
- 8.Бандура А. Подростковая агрессия./ А.Бандура, Р.Уолтерс – М. : Апрель Пресс, ЭКСМО-Пресс, 2000. – 508с.
- 9.Басова В. М. Психолого-педагогический анализ конфликтов в юношеских коллективах./ В.М.Басова – Ярославль, 1986. – 80 с.
- 10.Бородкин Ф.М. Внимание: конфликт. Уч. пос. / Ф.М.Бородкин, Н.М.Коря – Новосибирск: Наука, 1989. – 189 с.
- 11.Буланова-Топоркова М.В. Педагогика и психология высшей школы: Учебное пособие. / М.В.Буланова-Топоркова – Ростов н/Д.: Феникс, 2002. – 544 с.
- 12.Булах І.С. Психологічні аспекти міжособистісної взаємодії викладачів і студентів. Навчально-методичний посібник. /І.С.Булах, Л.В.Долинська. - К. : НПУ ім. М.П. Драгоманова, 2002. -114 с.

13. Буртовая Л.А. Конфликтология: (учебное пособие). Русский Гуманитарный Интернет Университет. WWW.I-U.RU
14. Вишнякова Н.Ф. Конфликт – это творчество?: Тренинговый практикум по конфликтологии / Н.Ф.Вишнякова Республиканский ин-т высшей школы и гуманитарного образования. – Минск, 1996. – 315с.
15. Винославська О.В. Психологічні особливості студентської групи. //Практична психологія та соціальна робота. - №7. – 2005. – с.65-70.
16. Волянська О.В. Підліткова агресія: огляд теоретико-методологічних підходів до аналізу // Методологія, теорія та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства: Зб. наук. праць. – Харків: Видавничий центр Харківського національного університету ім. В.Н. Каразіна, 2000. – С. 274-277.
17. Выготский Л.С. Психология развития человека. / Л.С.Выготский – М.: Изд-во Смысл; Эксмо, 2005. – 1136 с.
18. Гейбор Д. Управление человеком в конфликтных ситуациях. / Д.Гейбор – М.: АСТ; Хранитель, 2006. – 234 с.
19. Гірник А. М. Основи конфліктології: навч. посіб. / А.М.Гірник – К.: Києво-Могилянська академія, 2010. – 222 с.
20. Гірник А. М. Управління конфліктом в педагогічному процесі// Конфлікти в суспільстві: діагностика і профілактика: Матеріали конференції. – К.; Чернівці, 1995. - С. 337-342.
21. Гришина Н. В. К вопросу о предрасположенности к конфликтному поведению//Психические состояния. – Л., 1981. – С. 91.
22. Гришина Н. В. Психология конфликта. / Н.В. Гришина – СПб.: Питер, 2005. – 464 с.
23. Гришина Н.В. Психология межличностного конфликта: Дис. д-ра психол. наук. / Н.В. Гришина – СПб, 1995. – 361 с.
24. Долинська Л.В. Психологія конфлікту. Навч. посібник. / Л.В.Долинська, Л.П.Матяш-Заяц – К.: Каравела, 2011. – 304 с.

25. Долинська Л., Матяш-Заяц Л. Уявлення сучасної молоді про особливості міжособистісних конфліктів // Соціально-психологічний вимір демократичних перетворень в Україні. – К.: Український центр політичного менеджменту, 2003. – С. 331 – 338.
26. Духновский С. В. Субъективная оценка межличностных отношений. Руководство по применению. /С.В.Духновский – СПб.:Речь, 2006. – 54 с.
27. Жидецький В. Ц. Основи охорони праці. Підручник. / В.Ц.Жидецький , В.С. Джигирей, О.В. Мельников — Вид. 5-те, доповнене. — Львів: Афіша, 2000. — 350 с.
28. Ильин Е.П. Мотивация и мотивы / Е.П. Ильин – СПб: Издательство "Питер", 2000. С.401-405.
29. Истратова О.Н. Практикум по психокоррекции: игры, упражнения, техники: развитие общей моторики и координации движений, коррекция эмоциональной сферы, трудностей поведения и характера, развитие мышления, воображения, памяти, формирование навыков общения, формирование личности, релаксационные игры и упражнения. / О.Н. Истратова – Ростов-на-Дону : Феникс, 2008. – 349 с.
30. Калмыкова Е.С. Интрапсихические модели межличностного взаимодействия // Психол. журн. – 1997. –№ 3. – Т.18. – С. 92-116.
31. Кашапов М.М. Теория и практика решения конфликтных ситуаций. Учебное пособие /Под научн. ред. проф. А. В. Карпова. – М.-Ярославль: Ремдер, 2003 – 183 с.
32. Коротецька Н.Ф. Теоретичні питання конфліктних ситуацій (огляд наукових досліджень) // Зб. наук. праць Харківського державного педагогічного університету ім. Г.С. Сковороди. – Х. : ВЦ ХДПУ, 2001. – С. 55-59.
33. Кошова І.В. Конфліктна ситуація як вид складних ситуацій міжособистісної взаємодії // Актуальні проблеми психології: Зб. наукових

- праць Інституту психології ім. Г.С.Костюка АПН України. – К.:Логос, 2006. – Т.7., вип.,8. – С.302-309.
34. Коберник Л.О. Конфліктні форми поведінки та способи їх корекції в юнацькому віці // Актуальні проблеми психології. Т.1. тЧ 21-22 / за ред. С.Д. Максименка, Л.М. Карамушки. – 2008. – С.173-177.
35. Кричевский Р.Л. Проблемы сплоченности малых групп в зарубежной социальной психологии // Вопросы психологии. – 1973. – № 3.
36. Левин К. Типы конфликтов // Психология личности: Тексты. – .: Изд-во МГУ, 1982. – С. 93 – 96.
37. Левин К. Разрешение социальных конфликтов. / К.Левин – СПб. : Речь, 2000. – 407 с.
38. Леонтьев А.А. Психология общения / А.А.Леонтьев – 3-е изд. – М.: Смысл, 1999. – 365 с.
39. Лисенко-Гелемб'юк К.М. Психологічний вплив саморегуляції на розв'язання міжособистісного конфлікту // Збірник наукових праць: філософія соціологія, психологія. – Івано-Франківськ: Видавничо-дизайнерський відділ ЦІТ Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника, 2008. – Вип. 13. – Ч. 2. – С. 182–189.
40. Лисенко-Гелемб'юк К.М. Специфіка міжособистісного конфлікту в юнацькому віці // Збірник наукових праць: філософія соціологія, психологія. Івано-Франківськ: Видавництво “Плай” ЦІТ Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника, 2009. – Вип. 14. – Ч. 1. – С.298–308.
41. Ложкин Г. В. Практическая психология конфликта. / Г.В. Ложкин, Н.И. Повакель – К.: МАУП, 2000. – 256 с.
42. Лузан П.Г., Жалдак Л.М. Студентська група дієздатна тільки тоді, коли вона згуртована і безконфліктна.//Педагогіка толерантності. – №2. – 1999. – С.53-56.
43. Мазоха И.С. Психологические детерминанты агрессии и агрессивности // Наука і освіта. – 2007. – № 8 – 9. – С.103–105.

44. Макарчук Н.О. Психологічні особливості проведення аналізу та експертизи конфліктів у студентських групах // Конфліктологічна експертиза : теорія і методика. – К.: Т-во конфліктологів України ІПППО АПН України, 2003. – Випуск 3: Методика конфліктологічної експертизи. – С.50-55.
45. Макарчук Н.О. Психологічні характеристики внутрішньоособистісних конфліктів в студентському віці та їх динаміка. Науковий часопис НПУ імені М.П.Драгоманова. Серія 12. Психологія. – К.: НПУ імені М.П.Драгоманова, 2004. — Випуск 1 (25). – С. 295 – 302.
46. Матяш-Заяц Л.П. Стиль спілкування як чинник міжособистісних конфліктів у ранньому юнацькому віці // Психологія: Зб. наук. пр. НПУ імені М.П. Драгоманова. Випуск 15. – К.: НПУ імені М.П. Драгоманова, 2002. – С. 178 – 183.
47. Матяш-Заяц Л.П. Агресивність як чинник виникнення міжособистісних конфліктів у ранньому юнацькому віці // Психологія: Зб. наук. пр. НПУ імені М.П. Драгоманова. Випуск 21. – К.:НПУ імені М.П. Драгоманова, 2003. – С.153 – 160.
48. Методика «Личностная агрессивность и конфликтность» / Диагностика эмоционально-нравственного развития. Ред. и сост. И.Б. Дерманова. – СПб., 2002. – С.142-146.
49. Методика “Q -сортировка” (В.Стефансон) // Психологические тесты / Под ред. А.А.Карелина: В 2т. – М.,2001.–Т.2. С.65-69.
50. Милорадова Н. Г. Студент в зеркале психологии // Архитектура и строительство России. – 1995. – № 9. – С.27-31.
51. Обозов Н.Н. Возрастная психология: юность и зрелость / Н.Н. Образов, Академия психологии, предпринимательства и менеджмента. – СПб. : СаиВеда, 2000. – 135с.
52. Обозов Н.Н. Межличностные отношения. / Н.Н. Образов – Л.: Изд. ЛГУ, 1979. – 150с.

53. Обозов Н.Н. Психология межличностных отношений. / Н.Н. Обозов – К.:Лыбидь,1990. –192с
54. Ольшанский В.Б. Межличностные отношения: В кн.: Социальная психология . / В.Б. Ольшанский – М.:Политиздат, 1975. – С.196 – 240.
55. Орлянський В.С. Конфліктологія. Навчальний посібник. / В.С. Орлянський – К.: Центр учбової літератури, 2007. – 160 с.
56. Петровский А.В. Психология межличностных отношений в группах и коллективах //Сов. Педагогика. – 1994. – №4.
57. Петровский А.В. Личность, деятельность, коллектив. /А.В. Петровский – М: Политиздат,1982. – 255с.
58. Петровская Л.А. Теоретические и методические проблемы социально-психологического тренинга. / Л.А. Петровская – М.:Изд. МГУ, 1982. – 162с.
59. Пірен М. І. Кофліктологія. / М.І. Пірен – К.:МАУП, 2005. – 360 с.
60. Полозова Т.А. Межличностный конфликт в группе/теоретические принципы и опыт экспериментального исследования:/Автореф. дис...к-та психолог.наук. / Т.А. Полозова–М., 1980. – 19с.
61. Полозова Т.А. Проблема конфликтов в западной социальной психологии // Психологический журнал. – 1980. – Т. 1. – № 6. – С. 119 – 123.
62. Потапчук Є.М. Деякі аспекти аналізу міжособистісних конфліктів у вітчизняній та зарубіжній психології // Ціннісні орієнтації в громадському становленні особистості. Науково-методичний збірник. – Дрогобич: “Відродження”, 2005. – С.32-35.
63. Практическая психодиагностика. Методики и тесты. Учебное пособие / редактор-составитель Д. Я. Райгородский. – Самара: Издательский Дом «БАХРАХ-М», 2001. – 672 с.
64. Психология личности в трудах зарубежных психологов / А.А. Реан (сост.). – СПб. : Питер, 2000. – 316с.

65. Психология личности: тесты, опросники, методики. – М.: Геликон, 1995. – 236с.
66. Психология общения для студентов колледжей / А.И. Волкова. – Ростов-на-Дону: Феникс, 2006. – 510 с.
67. Райс Ф. Психология подросткового и юношеского возраста. / Ф. Райс – СПб.: Питер, 2000. – 656с.
68. Ремшмидт Х. Подростковый и юношеский возраст: проблемы становления личности [Пер. с нем.] /Х. Ремшмидт – М.: Мир, 1994. – 320 с.
69. Скотт Д.Г. Конфликты: пути их преодоления. / Д.Г. Скотт– К.: Внешторгиздат, 1991. – 221с.
70. Сидоренко Е.В. Методы математической обработки в психологии. / ЕВ Сидоренко - СПб.: Речь, 2007.- 305 с.
71. Технології розв'язання конфліктів у педагогічній взаємодії: Навчально-методичний посібник для студентів вищих навч. закладів/Г.В.Ложкін, М.О.Коць та ін.; Інститут психології АПН України, Волинський держ. Ун-т ім. Л. Українки. – Луцьк, 2000. – 256 с.
72. Тихоненко В. А. Позиция личности в ситуации конфликта и суицидальное поведение // Российский психиатрический журнал. – 1998. – № 3. – С. 23-24.
73. Тренев Н. И. Управление конфликтами. / Н.И. Тренев – М.: ПРИОР, 1999. – 198 с.
74. Фетискин Н.П. Социально-психологическая диагностика развития личности и малых групп. / Н.П. Фетискин., В.В. Козлов, Г.М. Мануйлов – М.: Изд-во института психотерапии, 2002. – 409 с.
75. Фрейд З. Основные принципы психоанализа. / З.Фрейд – М.: Рефл-бук, 1998. – 288с.
76. Фрейд З. Психология бессознательного. / З.Фрейд – М.: Просвещение, 1990. – 448 с.

77. Фромм Э. Анатомия человеческой деструктивности. / Э.Фромм – М.: Наука, 1994. – 254 с.
78. Хасан Б. И. Конструктивная психология конфликта. / Б.И. Хасан – СПб.: Питер, 2003. – 250 с.
79. Шапар В.Б. Психологічний тлумачний словник. / В.Б.Шапар – Х.: Прапор, 2004.
80. Эриксон Э. Идентичность: юность и кризис. / Э. Эриксон– М. : Прогресс, 1996. – 344с.
81. Якунин В.А. Психология управления учебно-познавательной деятельностью студентов: Учеб пособие ЛГУ им. А. А.Жданова. / В.А. Якунин - Л.: ЛГУ, 1986.
82. Яхно Т.П., Конфліктологія та теорія переговорів Навчальний посібник. / Т.П. Яхно, І.О. Куревіна - К.: Центр учбової літератури, 2012. - 168 с.
83. Stress and job performance: Theory, research, and implications for managerial practice. Advanced topics in organizational behavior. Jex, Steve M. Thousand Oaks, CA: Sage Publications Ltd. (1998). xiv 129 pp.
84. The teacher-student relationship as an interpersonal relationship. AB Frymier, ML Houser - Communication Education, 2000 - Taylor & Francis pages 207-219